

เล่ม ๓๘ ยมก ภาค ๑

คำอธิบายเรื่องคัมภีร์ยมก

(คัมภีร์ยมก เป็นคัมภีร์ที่ ๖ แห่งอภิธรรมปิฎก แบ่งออกเป็น ๒ เล่ม หรือ ๒ ภาค คือ ภาคแรก เล่ม ๓๘ ว่าด้วย ธรรมที่เป็นคู่ ๗ หัวข้อ คือ

๑. มุลยมก ธรรมเป็นคู่อันเป็นมูล
๒. ชั้นชยมก ธรรมเป็นคู่คือชั้นช
๓. อายตนยมก ธรรมเป็นคู่คืออายตนะ
๔. ธาตุยมก ธรรมเป็นคู่คือธาตุ
๕. สัจจยมก ธรรมเป็นคู่คือสัจจะ
๖. สังขารยมก ธรรมเป็นคู่คือสังขาร
๗. อนุสยยมก ธรรมเป็นคู่คืออนุสัย (กิเลสอันนอนเนื่องในสันดาน)

ภาคที่สอง เล่ม ๓๙ ว่า ธรรมที่เป็นคู่ ๓ หัวข้อ คือ

๑. จิตตยมก ธรรมเป็นคู่คือจิต
๒. ธรรมยมก ธรรมเป็นคู่คือธรรม และ
๓. อินทรีย์ยมก ธรรมเป็นคู่คืออินทรีย์ (สภาพที่เป็นใหญ่ในหน้าที่ของตน)

ขยายความ

(ต่อไปนี้จะขยายความอย่างย่อ ๆ พอให้เห็นว่า หัวข้อธรรมที่เป็นคู่ทั้งหมด ในคัมภีร์ ยมก ภาค ๑ หรือในเล่ม ๓๘ นั้น มีข้อความอย่างไรต่อไป)

๑. มุลยมก (ธรรมเป็นคู่อันเป็นมูล)

ในหมวดนี้มี ๒ ส่วน คือเป็นบทตั้ง เรียก อุกุศล อย่างหนึ่ง เป็นบทอธิบาย เรียก นิทเทส อีกอย่างหนึ่ง

บทตั้ง กล่าวถึง กุศลธรรม (ธรรมอันเป็นฝ่ายดี) อกุศลธรรม (ธรรมอันเป็นฝ่ายชั่ว) อัปยาคตธรรม (ธรรมที่ไม่ดีไม่ชั่ว) และ นามธรรม (ธรรมที่เกี่ยวกับจิตใจ) แล้วแจกไปตามหลัก ๑๐ ประการ คือ

๑. มूल (รากเหง้า)
๒. เหตุ
๓. นิทาน (ต้นเหตุ)
๔. สมภาพ (การเกิด)

๒. ชั้นยมก (ธรรมเป็นคู่คือชั้น)

ในหมวดนี้เปลี่ยนวิธีกำหนดหัวข้อใหม่ ๓ วาร คือ (๑) ปัตถัตติวาร วาระว่าด้วยบัญญัติ (๒) ปวัตติวาร วาระว่าด้วยความเป็นไป (๓) ปริญญาวาร วาระว่าด้วยการกำหนดรู้

(๑) ปัตถัตติวาร วาระว่าด้วยบัญญัติ คือข้อหนดหมายกันรู้ คือชั้น (ส่วนหรือกอง) มี ๕ ได้แก่

ชั้น คือรูป (ธาตุทั้งสี่ประชุมกันเป็นกาย รวมทั้งอาการที่เนื่องด้วยธาตุทั้งสี่)

เวทนา (ความรู้สึก สุข ทุกข์ ไม่ทุกข์ไม่สุข)

สัญญา (ความจำได้หมายรู้)

สังขาร (ความคิดหรือเจตนา)

วิญญาณ (ความรู้แจ้งอารมณ์ทางตา หู เป็นต้น)

ในปัตถัตติวารนี้ แบ่งเป็นวาระย่อยอีก ๒ คือ

ก. อุทเทสวาร วาระว่าด้วยบทตั้งโดยกล่าวถึงชั้น ๕ ไปทีละข้อ เช่น กล่าวว่าเป็นรูปชั้น รูปชั้น เป็นรูป

ข. นิทเทสวาร วาระว่าด้วยบทอธิบาย เช่น อธิบายว่า คำว่า รูป เป็นรูปชั้น อธิบายว่า ปิยรูป (รูปอันเป็นที่รัก) สาตรูป (รูปอันเป็นที่พอใจ) จัดว่าเป็นรูป แต่ไม่ใช่เป็นรูปชั้น แต่รูปชั้นเป็นรูปด้วย

(คำว่า รูป มีความหมายกว้าง รูปบางอย่างเป็นรูปชั้น บางอย่างมิใช่รูปชั้น แต่คำว่า รูปชั้น มีความหมายแคบ คือรูปชั้นจัดเข้าในประเภทของรูปด้วย เป็นรูปชั้นด้วย - ผู้เขียน)

(๒) ปวัตติวาร วาระว่าด้วยความเป็นไป แบ่งออกเป็น ๓ ส่วนย่อย คือ (๑) อุปปาทวาร วาระว่าด้วยความเกิดขึ้น (๒) นิโรธวาร วาระว่าด้วยความดับ (๓) อุปปาทนิโรธวาร วาระว่าด้วยความเกิดความดับ

ก. อุปปาทวาร

รูปชั้นเกิดขึ้นแก่ผู้ใด เวทนาชั้นย่อมเกิดแก่ผู้นั้นด้วย ใช่หรือไม่

ผู้เกิดเป็น อสังขยัตถ์ เกิดเฉพาะรูปชั้น เวทนาชั้นไม่เกิด (เพราะอสังขยัตถ์มีชั้นเดียว)

ส่วนผู้ที่เกิดมีชั้น ๕ ย่อมมีทั้งรูปชั้น ทั้งเวทนาชั้นเกิดขึ้น (เช่น มนุษย์)

อนึ่ง เวทนาชั้นเกิดแก่ผู้ใด รูปชั้นย่อมเกิดแก่ผู้นั้นด้วย ใช่หรือไม่

(๒) ปวัตติวาร วาระว่าด้วยความเป็นไป แบ่งออกเป็น ๓ ส่วนย่อย เช่นเดียวกับในชั้นนรกดังต่อไปนี้

ก. อุปปาทวาร วาระว่าด้วยความเกิดขึ้น

คำว่า อายตนะคือตาเกิดขึ้นแก่ผู้ใด อายตนะคือหูย่อมเกิดแก่ผู้นั้น ใ้หรือไม่มีผู้เกิดเป็นสัตว์ที่มีตา แต่ไม่มีหู มีอายตนะคือตาเกิดขึ้น แต่ไม่มีอายตนะคือหูเกิดขึ้น

ผู้เกิดเป็นสัตว์ที่มีทั้งตาทั้งหู อายตนะคือตา และอายตนะคือหู ย่อมเกิดขึ้น อหนึ่ง อายตนะคือหูเกิดขึ้นแก่ผู้ใด อายตนะคือตาย่อมเกิดขึ้นแก่ผู้นั้น ใ้หรือไม่มี

ผู้เกิดเป็นสัตว์ที่มีหู แต่ไม่มีตา มีอายตนะคือหูเกิดขึ้น แต่ไม่มีอายตนะคือตาเกิดขึ้น

ผู้ใดเกิดเป็นสัตว์ที่มีอายตนะคือหู และอายตนะคือตา ย่อมมีทั้งอายตนะคือหู ทั้งอายตนะคือตา เกิดขึ้น ๗ ล ๗

ข. นิโรธวาร วาระว่าด้วยความดับ

คำว่า อายตนะคือตาของผู้ใดดับ อายตนะคือหูของผู้นั้นย่อมดับด้วย ใ้หรือไม่มี

ผู้ที่กำลังเคลื่อนจากความเป็นสัตว์ที่มีตา แต่ไม่มีหู อายตนะคือตาย่อมดับ แต่อายตนะคือหูย่อมไม่ดับ

ส่วนผู้ที่กำลังเคลื่อนจากความเป็นสัตว์ที่มีทั้งตาทั้งหู อายตนะคือตาและอายตนะคือหูย่อมดับ

อหนึ่ง อายตนะคือหูของผู้ใดย่อมดับ อายตนะคือตาของผู้นั้นย่อมดับ ใ้หรือไม่มีผู้ที่กำลังเคลื่อนจากความเป็นสัตว์ที่มีหูแต่ไม่มีตา อายตนะคือหูย่อมดับ

แต่อายตนะคือตาย่อมไม่ดับ

ส่วนผู้มีกำลังจะเคลื่อนจากความเป็นสัตว์ที่มีทั้งหูทั้งตา อายตนะคือหูและอายตนะคือตาย่อมดับ ๗ ล ๗

ค. อุปปาทนิโรธวาร วาระว่าด้วยความเกิดความดับ

อายตนะคือตาเกิดขึ้นแก่ผู้ใด อายตนะคือหูของผู้นั้นย่อมดับ ใ้หรือไม่มี ใ้หรือไม่มี อหนึ่ง อายตนะคือหูของผู้ใดดับ อายตนะคือตาของผู้นั้นย่อมเกิดขึ้น ใ้หรือไม่มี ใ้หรือไม่มี ๗ ล ๗

(๓) ปริณญาวาร วาระว่าด้วยการกำหนดรู้

ผู้ใดกำหนดรู้อายตนะคือตา ผู้นั้นชื่อว่ากำหนดรู้อายตนะคือหู ไซ้หรือไม่ ไซ้
 หนึ่ง ผู้ใดกำหนดรู้อายตนะคือหู ผู้นั้นชื่อว่ากำหนดรู้อายตนะคือตา ไซ้หรือไม่
 ไซ้ ๆ ล ๆ

๔. ธาตุยมก (ธรรมเป็นคู่คือธาตุ)

ธาตุยมกนี้ ก็อย่างเดียวกับอายตนะยมก มีวิธีแบ่งเป็น ๓ หมวด หรือ ๓ วารใหญ่
 และมีวิธีการอธิบายเป็นอย่างเดียวกัน ความต่างกับบออยู่ที่จำนวน คืออายตนะมี ๑๒ เป็น
 อายตนะภายใน ๖ อายตนะภายนอก ๖ ส่วนธาตุมี ๑๘ ได้แก่

ธาตุ คือ ตา หู จมูก ลิ้น กาย รูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ

ธาตุ คือ จักขุวิญญาณ โสตวิญญาณ ฆานวิญญาณ ชิวหาวิญญาณ กายวิญญาณ
 (ธาตุรู้ทางตา หู จมูก ลิ้น กาย)

มโนธาตุ (ธาตุคือใจ) มโนวิญญาณธาตุ (ธาตุรู้ทางใจ) รัम्मธาตุ (ธาตุคือสิ่งที่รู้ได้ด้วยใจ)

๕. สัจจยมก (ธรรมเป็นคู่คือความจริง)

(๑) ปันณตติวาร วาระว่าด้วยบัญญัติ อริยสัจจมี ๔ คือ

ทุกข์สัจจ ความจริงคือทุกข์

สมุทัยสัจจ ความจริงคือเหตุให้ทุกข์เกิด

นิโรธสัจจ ความจริงคือความดับทุกข์

มรรคสัจจ ความจริงคือหนทางให้ถึงความดับทุกข์

ก. อุทเทสวาร วาระว่าด้วยบทตั้ง ทุกข์ เป็นทุกข์สัจจ ทุกข์สัจจ เป็นทุกข์ ๆ ล ๆ

ข. นิตเทสวาร วาระว่าด้วยคำอธิบาย

ทุกข์ เป็นทุกข์สัจจ ไซ้หรือไม่ ไซ้

ทุกข์สัจจ เป็นทุกข์ ไซ้หรือไม่ ทุกข์สัจจที่เหลือ เว้นแต่ทุกข์ที่เป็นไปทางกาย

ทุกข์ที่เป็นไปทางจิต เป็นทุกข์สัจจ มิใช่ทุกข์ ทุกข์ที่เป็นไปทางกาย ทุกข์ที่

เป็นไปทางจิต เป็นทุกข์ด้วย เป็นทุกข์สัจจด้วย ๆ ล ๆ

(๒) ปวัตติวาร วาระว่าด้วยความเป็นไป

ก. อุปปาทวาร วาระว่าด้วยความเกิดขึ้น

ทุกข์สัจจเกิดขึ้นแก่ผู้ใด สมุทัยสัจจย่อมเกิดขึ้นแก่ผู้นั้น ไซ้หรือไม่

เมื่อเกิดเป็นสัตว์ทุกชนิด ทุกข์สัจจย่อมเกิดขึ้น ในขณะแห่งความเกิดขึ้นของ

จิตที่มีได้ประกอบด้วยตัณหา แต่สมุทยสังขัลไม่เกิดขึ้น

แต่ในขณะที่ตัณหาเกิดขึ้น ทุกขสังขัลย่อมเกิดขึ้นด้วย ทุกขสมุทยสังขัลย่อมเกิดขึ้นด้วย

อนึ่ง สมุทยสังขัลเกิดขึ้นแก่ผู้ใด ทุกขสังขัลย่อมเกิดขึ้นแก่ผู้นั้น ใช่หรือไม่ใช่ ฯ ล ฯ

ข. นิโรธวาร วาระว่าด้วยความดับ

ทุกขสังขัลของผู้ใดดับ สมุทยสังขัลของผู้นั้นย่อมดับใช่หรือไม่

เมื่อเคลื่อน (จตุ) จากความเป็นสัตว์ทุกชนิด ในขณะที่แห่งความดับของจิตที่ไม่ประกอบด้วยตัณหา ทุกขสังขัลย่อมดับ แต่สมุทยสังขัลไม่ดับ

แต่ในขณะที่ตัณหาดับ ทุกขสังขัลย่อมดับด้วย สมุทยสังขัลย่อมดับด้วย

อนึ่ง สมุทยสังขัลของผู้ใดดับ ทุกขสังขัลของผู้นั้นย่อมดับ ใช่หรือไม่ใช่ ฯ ล ฯ

ค. อุปปาตนิโรธวาร

วาระว่าด้วยความเกิดและความดับ

ทุกขสังขัลของผู้ใดเกิดขึ้น สมุทยสังขัลของผู้นั้นย่อมดับ ใช่หรือไม่ ไม่ใช่

อนึ่ง สมุทยสังขัลของผู้ใดดับ ทุกขสังขัลของผู้นั้นย่อมเกิดขึ้น ใช่หรือไม่ใช่ ฯ ล ฯ

(๓) ปริณญญาวาร วาระว่าด้วยการกำหนดรู้

ผู้ใดกำหนดรู้ทุกขสังขัล ผู้นั้นย่อมละสมุทยสังขัล ใช่หรือไม่ใช่

อนึ่ง ผู้ใดละสมุทยสังขัลได้ ผู้นั้นย่อมกำหนดรู้ทุกขสังขัล ใช่หรือไม่ใช่ ฯ ล ฯ

๖. สังขารยมก (ธรรมเป็นคู่คือสังขาร หรือเครื่องปรุง)

(๑) ปันถนัตติวาร วาระว่าด้วยบัญญัติ สังขารมี ๓ คือ

กายสังขาร เครื่องปรุงกาย **วจีสังขาร** เครื่องปรุงวาจา **จิตตสังขาร** เครื่องปรุงจิต

ลมหายใจเข้าออก ชื่อว่าเครื่องปรุงกาย

วิตก ความตรึก วิจาร ความตรอง ชื่อว่าเครื่องปรุงวาจา

สัญญา ความจำได้หมายรู้ และ

เวทนา ความรู้สึกสุข ทุกข์หรือไม่ทุกข์ไม่สุข ชื่อว่าเครื่องปรุงจรต

ธรรมทั้งปวงที่สัมปยุตกับจิต เว้นวิตกวิจารณ์ ชื่อว่าเครื่องปรุงจรต^๑

(๒) ปวัตติวาร และ (๓) ปริณญวารมีทำนองเดียวกับที่เคยกล่าวมาแล้ว

๗. อนุสยยมก (ธรรมเป็นคู่คืออนุสสัย)

(ในหมวดนี้ ลีลาในการอธิบายเปลี่ยนไป โดยได้แบ่งหัวข้อเป็น ๗ วาระ คือ

๑. อนุสยวาร วาระว่าด้วยกิเลสที่นอนเนื่องในสันดาน

๒. สานุสยวาร วาระว่าด้วยบุคคลผู้มีอนุสสัย

๓. ปชหนวาร วาระว่าด้วยการละ

๔. ปริณญวาร วาระว่าด้วยการกำหนดรู้

๕. ปหีนวาร วาระว่าด้วยอนุสสัยที่บุคคลละได้แล้ว

๖. อุปปชชนวาร วาระว่าด้วยการเกิดขึ้น

๗. ธาตุวาร วาระว่าด้วยธาตุ คือผู้เกิดในธาตุไหน คือ กามธาตุ รูปธาตุ อรูปธาตุ

จะมีอนุสสัยอะไรบ้าง ต่อไปนี้จะยกวาระทั้งเจ็ดขึ้นมากล่าวเป็นลำดับ แต่ก่อนจะถึงวาระทั้งเจ็ดนั้น มีบทตั้งที่อธิบายเรื่องอนุสสัยไว้ อันนับเป็นหลักวิชาที่น่าสนใจ)

อนุสสัย (กิเลสที่นอนเนื่องในสันดานหรือที่แฝงตัว) ๗

ได้แก่อนุสสัย คือ กามราคะ (คือความกำหนัดในกาม) ปฏิมะ (ความซัดใจ) มานะ (ความถือตัว) ทิฏฐิ (ความเห็น) วิจิกิจฉา (ความลังเลสงสัย) ภวราคะ (ความยินดีในภพ คือความมีความเป็น) อวิชชา (ความหลงไม่รู้จริง)

อนุสสัยคือกามราคะ ย่อมแฝงตัวตามในที่ไหน

ในเวทนาทั้งสอง (คือสุขเวทนาและอุเบกขาเวทนา) ในกามธาตุ

อนุสสัยคือปฏิมะ ย่อมแฝงตัวตามในที่ไหน

ในทุกขเวทนา

^๑ ตรงที่เรียงตัวพิเศษไว้นี้ เป็นหลักวิชาพิเศษ ที่อธิบายถึงจิตตสังขารอย่างน่าสนใจ จึงได้ทำเครื่องหมายให้สังเกต โดยง่าย คำว่า สัมปยุต คือเกิดพร้อมกัน ดับพร้อมกัน มีอารมณ์ มีวัตถุเป็นอันเดียวกัน

อนุสยคือมานะ	ย่อมนแฝงตัวตามในที่ไหน ในเวทนา ๒ (คือสุขเวทนาและอุเบกขาเวทนา) ในกามธาตุ ^๑ ในรูปธาตุ ในอรูปธาตุ
อนุสยคือทวิภูติ	ย่อมนแฝงตัวตามในที่ไหน ในธรรมที่เนื่องด้วยสักกายะ (กายของตน) ทั้งปวง
อนุสยคือวิจิกิจฉา	ย่อมนแฝงตัวตามในที่ไหน ในธรรมที่เนื่องด้วยสักกายะ (กายของตน) ทั้งปวง
อนุสยคือภวราคะ	ย่อมนแฝงตัวตามในที่ไหน ในรูปธาตุและในอรูปธาตุ
อนุสยคืออวิชชา	ย่อมนแฝงตัวตามในที่ไหน ในธรรมที่เนื่องด้วยสักกายะ (กายของตน) ทั้งปวง

- (๑) อนุสยวาร วาระว่าด้วยกิเลสที่นอนเนื่องในสันดาน หรือที่แฝงตัวตาม
อนุสยคือกามราคะของผู้ใดย่อมนแฝงตัวตาม
อนุสยปฏิฆะของผู้นั้นย่อมนแฝงตัวตาม ใช้หรือไม่ ใช้
อนึ่ง อนุสยคือปฏิฆะของผู้ใดย่อมนแฝงตัวตาม
อนุสยคือกามราคะของผู้นั้นย่อมนแฝงตัวตาม ใช้หรือไม่ ใช้ ฯ ล ฯ
- (๒) สานุสยวาร วาระว่าด้วยบุคคลผู้มีอนุสย
ผู้ใดมีอนุสยเป็นกามราคานุสย ผู้นั้นย่อมนมีอนุสยเป็นปฏิฆานุสย ใช้หรือไม่ ใช้
อนึ่ง ผู้ใดมีอนุสยเป็นปฏิฆานุสย ผู้นั้นย่อมนมีอนุสยเป็นกามราคานุสย ใช้หรือไม่ ใช้ ฯ ล ฯ
- (๓) ปชหนวาร วาระว่าด้วยการละ
ผู้ใดละกามราคานุสยได้ ผู้นั้นย่อมนละปฏิฆานุสยได้ ใช้หรือไม่ ใช้
อนึ่ง ผู้ใดละปฏิฆานุสยได้ ผู้นั้นย่อมนละกามราคานุสยได้ ใช้หรือไม่ ใช้ ฯ ล ฯ
- (๔) ปริญญวาร วาระว่าด้วยการกำหนดรู้
ผู้ใดกำหนดรู้กามราคานุสย ผู้นั้นย่อมนกำหนดรู้ปฏิฆานุสย ใช้หรือไม่ ใช้
ผู้ใดกำหนดรู้ปฏิฆานุสย ผู้นั้นย่อมนกำหนดรู้กามราคานุสย ใช้หรือไม่ ใช้ ฯ ล ฯ

^๑ คำว่า กามธาตุ มีความหมายประกอบในเวทนา ๒ ส่วนคำว่า รูปธาตุ และอรูปธาตุ ไม่เกี่ยวกับเวทนาทั้ง ๒ นั้นเลย

- (๕) ปหินวาร วาระว่าด้วยอนุสัยที่ละได้แล้ว
กามราคานุสัยอันผู้ใดละได้แล้ว ปฏิฆานุสัยอันผู้นั้นละได้แล้ว ไซ้หรือไม่ ไซ้
ปฏิฆานุสัยอันผู้ใดละได้แล้ว กามราคานุสัยอันผู้นั้นละได้แล้ว ไซ้หรือไม่ ไซ้ ๑ ล ๑
- (๖) อุปัชชนวาร วาระว่าด้วยการเกิดขึ้น
กามราคานุสัยเกิดขึ้นแก่ผู้ใด ปฏิฆานุสัยย่อมเกิดแก่ผู้นั้น ไซ้หรือไม่ ไซ้
ปฏิฆานุสัยเกิดแก่ผู้ใด กามราคานุสัยย่อมเกิดแก่ผู้นั้น ไซ้หรือไม่ ไซ้ ๑ ล ๑
- (๗) ธาตุวาร วาระว่าด้วยธาตุ
บุคคลเคลื่อนแล้วจากกามธาตุ กำลังเข้าถึงกามธาตุ
มีอนุสัยก็อย่างแฝงตัวตาม มีอนุสัยก็อย่างดับไป
บุคคลเคลื่อนแล้วจากกามธาตุ กำลังเข้าถึงรูปธาตุ
มีอนุสัยก็อย่างแฝงตัวตาม มีอนุสัยก็อย่างดับไป
บุคคลเคลื่อนแล้วจากกามธาตุ กำลังเข้าถึงอรูปธาตุ
มีอนุสัยก็อย่างแฝงตัวตาม มีอนุสัยก็อย่างดับไป ๑ ล ๑
(เป็นคำถามนั้นจำนวนร้อยข้อ ต่อไปนี้เป็นคำตอบพอเป็นตัวอย่าง)
บุคคลเคลื่อนแล้วจากกามธาตุ กำลังเข้าถึงกามธาตุ บางคนก็มีอนุสัย ๗ อย่าง บางคน
ก็มีอนุสัย ๕ อย่างแฝงตัวตาม อนุสัยที่ดับไม่มี
บุคคลเคลื่อนแล้วจากกามธาตุ กำลังเข้าถึงรูปธาตุ บางคนมีอนุสัย ๗ อย่าง บางคนมีอนุสัย
๕ อย่าง บางคนมีอนุสัย ๓ อย่างแฝงตัวตาม อนุสัยที่ดับไม่มี ๑ ล ๑
- (หมายเหตุ : เมื่อกล่าวถึง บุญชน คือผู้ยังหน่าไปด้วยกิเลส ก็กล่าวถึงว่า อนุสัย ๗
แฝงตัวตาม ส่วนบุคคล ผู้มีอนุสัยเพียง ๕ ได้แก่พระโสดาบันและพระสกทาคามี เพราะ
ท่านเหล่านี้ละอนุสัยได้ ๒ คือ ทิฏฐิ (ความเห็นผิด) วิจิกิจฉา (ความลังเลสงสัย) ยังเหลืออีก ๕
คือ กามราคะ (ความกำหนัดในกาม) ปฏิฆะ (ความขัดใจ) มานะ (ความถือตัว) ภวราคะ
(ความยินดีในความมีความเป็น คือในรูปฌาน อรูปฌาน) อวิชชา (ความไม่รู้)
คำว่า ความไม่รู้สำหรับพระอริยบุคคล หมายถึงความไม่รู้ขั้นสูงที่ทำให้ยังมีได้เป็น
พระอรหันต์
ผู้มีอนุสัย ๓ ได้แก่พระอนาคามี คือท่านละกามราคะ ปฏิฆะ ทิฏฐิ วิจิกิจฉาได้
แต่ยังละมานะ ภวราคะ และอวิชชาไม่ได้)

จบความย่อแห่งพระไตรปิฎก เล่ม ๓๘